

תרבות וספרות

עם ישראל בחיפוש אחר המנהיג המושיע

במסווה של עיבוד לאגדה חסידיית תמימה טמן ש"י עגנון בסיפורו "שלוש שבועות", שהתפרסם בגיליון פסח של "הארץ" סמוך להקמת המדינה ופרוץ מלחמת העצמאות, ביקורת חריפה הן על אובדן הדרך של העם ושל הממסד הדתי והן על אזלת היד המנהיגותית של היישוב. פרק שלישי ואחרון

שלומי פטיה

28 באפריל 2024 • עודכן ב-01:00, 27 באפריל 2024

כנאמר בפרק הקודם של המאמר, לסיפורת החסידיית היה תפקיד חשוב בהעברת המסר החברתי המפקיד בפוטנציה את הישועה בידי כל אדם מן היישוב. כלומר באיש הפשוט, התמים, טמונה בפוטנציה היכולת לפעול פעולות יוצאות מהכלל, כמו למשל הצלת יהודים.

לנוכח מגמה זו ולנוכח עמדתו הביקורתית של ש"י עגנון על מוסד "הצדיק" אפשר להבין את מניעיו בסילוק דמות "הצדיק", וצדיק קונקרטי כלשהו, מתוך סיפורו "שלוש שבועות". כל זה באופן שאינו עומד בסתירה מוחלטת למסורת הספרות החסידיית. הבחירה ב"מנהיג המצוי בהסתר" מאפשרת להתמיר אותו למקור של ישועה מממד גבוה יותר ברוח אותה מסורת ספרותית. העם שגורש מחפש אם־כן בקרבו "מנהיג נסתר" (לא "צדיק נסתר" כמקובל) המסרב להתגלות, ומכריז לפיכך בשופרות על נידוי כלפי אותו מנהיג מסתתר, אף שכלל אין־יודעים את זהותו (סצינה קומית ונלעגת שאליה אתייחס בהמשך). עגנון מותיר את זהותו של זקן זה עמומה, אך אפשר להניח לדעתי שעגנון כיוון לדמותו של אליהו הנביא.

דמותו של אליהו הנביא כמושיע נסתר מופיעה למשל באגדה הנקשרת למגילת אסתר ומצויה ב"ספר אליהו הנביא" לר' יהודה יודל רוזנברג שנדפס בברוקלין ומופיע בתוך ספרים קדושים מתלמידי בעל שם טוב. באגדה זו מופיע אליהו הנביא מחופש לחרבונא ומודיע לאחשוורוש התופס את המן על מיטת אסתר כי זה־עתה הכין המן עץ לתליית מרדכי, ובזכות גילוי זה תולה אחשוורוש את המן עצמו על אותו העץ.

אגדה אחרת בספר זה מספרת על ר' נחום איש גמזו, ששלחו אותו עם מתנות לקיסר רומי כדי לבטל גזירה ובדרך גנבו את האבנים הטובות מארגזו ומילאוהו עפר, ובא אליהו הנביא והתחפש לאחד משרי הקיסר ועשה נס והפך את העפר לכלי נשק, וכך נמנעה צרה מהיהודים (אגדה שליקט רוזנברג ממסכת תענית כ"א).

**אין ספק שעגנון הכיר אגדות שונות הקשורות
באליהו הנביא, ונמנע כנראה במכוון מציון שמו
מכיוון שהסיפור שהגיע אליו נקשר בר' אדם. מאחר
שלא רצה להתחייב לדמות צדיק ספציפי כלשהו
ומאחר שסיפור ההצלה לא נקשר ישירות בשם
הבעש"ט, בחר בפשרה — זקן נסתר ונטול־זהות
כמנהיג המושיע שהעם זקוק לו, יראו בו החסידים
צדיק נסתר ואחרים את אליהו הנביא או כל דמות
מופלאה אחרת**

אין ספק שעגנון הכיר אגדות שונות מהמקורות הקשורות בדמותו של אליהו הנביא ונראה כי לא נזקק בהכרח לספר אליהו הנביא. הוא נמנע כנראה במכוון מציון שמו של אליהו הנביא מכיוון שהסיפור שהגיע אליו נקשר בשמו ובדמותו של צדיק ספציפי, ר' אדם, ועגנון חש כי לא יוכל לשנות באופן בוטה פרטי סיפור שנמסרו לו בעל־פה ולעוותם עד כדי שינוי זהותו של הצדיק. מאחר שלא רצה להתחייב לדמותו של צדיק ספציפי כלשהו ומאחר שסיפור ההצלה לא נקשר ישירות בשמו של הבעש"ט, בחר עגנון לדעתי בפשרה שבחר, זקן נסתר ונטול־זהות כמנהיג המושיע שהעם זקוק לו, ובכך איפשר לקוראים לזהותו כראות עיניהם: יראו בו החסידים צדיק נסתר, ואחרים את אליהו הנביא או כל דמות מופלאה אחרת.

זאת ועוד, אפשר לראות במציאות זו של העדר מנהיג לעם הנמצא במצוקה משום ביקורת מרומזת של עגנון על מנהיגות היישוב בדורו. ידועה למשל הסתייגותו של עגנון, לפחות עד להקמת המדינה, מרוב מנהיגי היישוב בארץ ובראשם דוד בן גוריון, ועל כך כבר עמד דן לאור בספרו "חיי עגנון". עגנון מביע בדרך מרומזת ואירונית זו, כדרכו, את עמדתו כי אם יש מנהיג ראוי לעם בשעת צרה הוא מצוי בוודאי

בהסתר, מנהיג שאינו בנמצא בשלב זה והוא לבטח לא יכול להיות אחד מהמנהיגים הפוליטיים הקיימים בדורו.

ואל הסיפור עצמו. עגנון פותח את "שלוש שבועות" בתימה עתיקת יומין שרווחה גם באגדות של קהילות יהודיות מחוץ לאירופה, כפי שמציין חוקר האגדה עלי יסיף, תימת המלך העובר ליד בית מדרש, שומע את הדרשות/תפילות הנישאות בפנים ומגיב בהתאם בהטלת גזירה. כאן עובר הקיסר ליד בית המדרש, שומע בין היתר כי אלוהי ישראל השביעים "שלא ימרדו באומות העולם" ומתמלא כעס על ישראל בשל מה שהוא תופש כיהירות מצידם. על־פי הבנתו היהודים, על־אף חולשתם והיותם "דוויים וסחופים ושפלים ונתונים בארץ וכל המלכיות משתעבדות בהם", ככתוב בסיפור, מעזים להתייגר כנגד המלכות ומזכירים לעצמם כי הם אינם מורדים באומות העולם אך ורק משום שהושבעו לא לעשות כן.

הסיפור החסידי המיוחס לר' אדם פותח מיד בהטלת גזירה על יהודים בלי שנמסרת סיבה להטלתה וללא הבאת הקשר כלשהו. עגנון לעומת זאת, הכותב את סיפורו במציאות קיומית אחרת של ריבונות יהודית ומחוץ לגלות, בוחר לטעת את הגזירה בהקשר כדי שלא תיראה תלושה ושרירותית, ולשם־כך מגייס את תימת המלך העובר ליד בית מדרש.

**במציאות של 1948, לאחר הכרזת המדינה היהודית
הריבונית ובעיצומה של מלחמת הקוממיות, יכול היה
עגנון לכלול בסיפור בריונים הלוחמים באויביהם
להגנת ריבונותם. עם זאת, בשל חוסר הוודאות
שהכתיבה המציאות הביטחונית הקשה ובהיותו אדם
אמוני, עשה זאת עגנון במרומוז ובלי שוויתר על
סיועה של השגחה גבוהה יותר**

בחירת ההקשר הזה יוצרת קשר אל סיפור מוקדם הרבה יותר המיוחס לר' אדם עצמו ומופיע בתחילת שבחי הבעש"ט. בסיפור זה מגיע הקיסר עם פמלייתו לביקור אצל ר' אדם, שהופך לכבודו את ביתו הדל לארמון ומזמינו לארוחה מפוארת. גירסאות קודמות של הסיפור מופיעות בקונטרס שבחים קטן על ר' אדם, כפי שמציין החוקר חנא

שמרוק בספרו "ספרות יידיש בפולין", והן מיוחסות הן לקיסר ספציפי, מקסימיליאן השני, והן למיקום ספציפי, פראג, ומתבססות על ביקור היסטורי שערך קיסר זה אצל יהודים.

עגנון נוטל משפט קטן המופיע כמעין סיום פואנטי בסיפור המיוחס לר' אדם, משפט שבו מסיים זה את תוכחתו לשרי המלך, מציב אותו בתחילת "שלוש שבועות" והופך אותו למניע את העלילה כולה. בסיפור החסידי המקורי אומר ר' אדם, "רק אנחנו משבעים ועומדים לסבול עול הגלות ולא לדחוק את הקץ", ואילו עגנון משנה נוסח זה כלהלן: "...אבל מה נעשה שהשביע אותנו הקדוש ברוך הוא שלא נמרוד באומות העולם". שתי שבועות שונות לכאורה, אך שתיהן במסגרת הפרשנות התלמודית והמדרשית הקיימת לשלוש השבועות במגילת שיר השירים.

במגילה מופיעה שבועה זו שלוש פעמים: "השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ" (שה"ש ב' ג', ובשינוי־מה ב-ח'). במקורות מצויות כמה פרשנויות לפסוקים אלו, במסכת כתובות, במדרש שיר השירים ובמדרש תנחומא. עגנון עושה בסיפור שימוש בחלק מהפרשנויות הידועות, ואלו הדברים המגיעים לאוזנו של הקיסר בעוברו ליד בית המדרש: "שלוש שבועות אלו למה, אחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא יעלו בחומה, פירוש בתוקף, כלומר ביד חזקה, ואחת שהשביע את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, אף על פי שאומות העולם רודים ישראל בקושי לא ימרדו ישראל בהם, אלא יקבלו ייסורים באהבה עד שיגיע קץ הישועה ויגאלם הקדוש ברוך הוא מן האומות ויעלה אותם לארץ ישראל, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את האומות שלא ישתעבדו בישראל יותר מדי".

עגנון מביא אם־כן לפני הקורא את הפרשנויות המרכזיות הרווחות לפסוקים אלו משיר השירים, אך להבדיל מהמפרשים הקדומים, הוא כותב במציאות הקרובה בהרבה לגאולה, הקמתה של ישות מדינית יהודית ריבונית לאחר אלפיים שנה, מציאות המאפשרת לו לעשות שימוש סלקטיבי בפסוקים לנוכח המציאות שהוא חי בה. הפרשנות המדרשית הידועה משמשת אותו אמנם להנעת העלילה, אולם להבדיל מחלק הפרשנות שבחר ר' אדם לצטט באוזני המלך בסיום הסיפור, המפגינה פסיביות וקבלת הדין של מי שאינו יכול למרוד באומות העולם, עגנון הכותב מתוך מציאות של עצמאות יהודית יכול

להרשות לעצמו הפגנת כוח אל מול אומות העולם, לכל הפחות במסגרת של ספרות יהודית-עברית שיש בה כדי לעודד את רוחו ואת רוח הקוראים בעיצומה של מלחמה קיומית ב-1948.

הכרות העצמאות של מדינת ישראל בתל אביב צילום: זולטן קלוגר / לע"מ

תמונה אחרת עולה באשר להנהגה היהודית כפי שהיא מצטיירת ב"שלוש שבועות". הקיסר הופך בדברים במחשבותיו וכשאני מוצא תשובה הוא שולח לשאול לחכמי ישראל כדי שיסבירו לו את פשר הדרשה היהירה ששמע. המוטיב השכיח בסיפורת העממית הוא שהמלך נועץ בשריו או בשר המומחה ליהדות, ואם אלה אינם יודעים את התשובה הוא שולח לשאול לחכם יהודי. כאן משנה עגנון את הקונבנציה: אצלו שולח הקיסר לשאול את נשיאי ישראל, שמתברר כי אינם יודעים את התשובה, ולאחר־מכן שולח אל חכמי ישראל, ואף הם אינם יודעים. האם ייתכן כי חכמי ישראל לא ידעו להשיב על שאלה פשוטה כל־כך? אי־אפשר להתעלם מהאירוניה המושחזת שמפנה עגנון במרומו כלפי חכמי ישראל ונשיאיו בדורו, ויש עדויות לכך במקומות נוספים בסיפור. אין לדידו בדור הזה מנהיג ראוי לשמו שיכול להציל בחוכמתו את ישראל, ויתרה מכך, אף אין צדיק ארצי ראוי לשמו שממנו עשויה לצמוח הישועה.

השלב הבא בסיפור, כבכל סיפור גזירה והצלה, הוא כמובן גזירת הגירוש, מציאות תכופה וחוזרת־על־עצמה שחוו קהילות יהודיות בגלות, ומכאן גם תימה המעוגנת היטב בהיסטוריה היהודית. העם רב כדי־כך שהגירוש אורך שנה, ומרוב טרדותיהם בגירוש אין הם מנסים לבקש עצה. יש לדעתי בהצגה הזאת של הדברים על־ידי עגנון משום ביקורת סמויה על העם, המאפשר בכניעותו ובפסיביות שלו להטיל עליו גזירות בלי שיפעל נגדן באופן אקטיבי.

כאן מעלה עגנון לפני הקורא תמונה סוריאליסטית־כמעט שיש בה מהסמליות של אובדן־דרך ומהגיחוך. אותו ערב־רב, עם שלם, נאסף מכל מדינות מלכותו אל "שדה אחד" הנמצא מחוץ למדינה, מחוץ למלכות. ההימצאות בשדה כמו ביער, מחוץ למקום יישוב ותרבות, ובמקרה זה "מחוץ למלכות" אחת אך לא במלכות אחרת כלשהי, יוצרת אתר הטרוטופי, מקום שאינו־מקום ואינו נמצא בשום־מקום המהווה אתר והזדמנות לחשבון נפש ולתהליך נפשי ורוחני כפי שאנו מוצאים בסיפורים נוספים של עגנון.

בצוק העתים מתחיל העם הנמצא ללא רועה לחפש לו מנהיג, וכשאינו מוצא פונה אל הקב"ה. בכובעו כמפרש מבהיר עגנון לקורא מדוע לא נתנו ישראל דעתם למצוא להם מנהיג ומספק פשר להתנהגותו הפסיבית של העם: "כל זמן שהיו ישראל בהולים וטרודים ויגעים ומיוגעים מחמת הגירוש לא נתן אדם לבו לבקש עצה. כיון שהגיעו לשדה שמחוץ למדינה התחילו מתבוננים בעצמם". מעבר לביקורת על אזלת ידו של העם המתפנה לבחון את הקורות אותו רק משהושלמה הגזירה, עגנון מבקש לבטא גם את עמדותיו בדבר העדר־מנהיגות לעם הנמצא במשבר. בעבר, מסביר עגנון, כשמנה העם פחות משישים ריבוא נתן לו הקב"ה את משה רבנו, ואילו היום, כשמספרו רב יותר, הוא מצוי ללא מנהיג ומתקשה למצוא כזה.

כאן מביא עגנון סצינה הומוריסטית, נלעגת וגרוטסקית־כמעט. העם מניח כי יש בקרבו מנהיג נסתר המסרב להתגלות ומשכך מחליט לכפות עליו להתגלות בדרך של השבעות ונידויים: "עמדו והכריזו בייג שופרות, מי שיודע בעצמו שהוא מנהיג הדור ואינו אומר יהא בנידוי". משמע העם הנמצא במצוקה מבקש להכריז נידוי על אדם שאין יודעים כלל את זהותו. הסצינה המופרכת והקומית־טרגית הזאת מצביעה יותר מכל על נמיכותו של הדור ועל אזלת ידו בעיני עגנון, דור שאינו יכול להעמיד מתוכו מנהיג ראוי, דתי או פוליטי.

בגבור החרמות והנידויים מתגלה יש־מאין "המנהיג המושיע" בדמות זקן המכריז על עצמו שהוא מנהיג הדור. שלא כבסיפור המקורי או במסורת הסיפורת החסידית ההניגורפית, אין מדובר כאן בצדיק בשר ודם אלא במשתמע בגילום של אליהו הנביא בדמות זקן המתברר כמנהיג והמושיע הנסתר העומד לו לישראל בעת צרה כפי שהראיתי.

ב"שלוש שבועות" באה לידי ביטוי גם שאיפתו של עגנון לדמות של יהודי חדש בדמות ה"בריונים" המופיעים בסיפור. המושיע הנסתר דוחף את הקיסר לעולם הדמיון בעזרת כלי השעות, אותו כלי המצמצם את ממד הזמן משנים אחדות לשעות ספורות. כלי השעות, השעון, הוא מוטיב המופיע מדי־פעם בסיפורת החסידית.

עגנון מרחיב את השימוש בכלי השעות ככלי בשירות מעשיו הפלאיים של הזקן המושיע. המלך שהועבר לממד אחר מדמה שמדינה מרדה בו. הוא שולח אליה את לגיונותיו ואלה נופלים כולם בידי "בריוני המדינה". בולטת כאן ההקבלה המושגית לימי בית שני בימי המלחמה

בלגיונות הרומאים, שבהם נלחמו בין היתר הסיקריים, שנקראו גם "בריונים" ועל-שםם הוקמה ב-1930 "ברית הבריונים" על-ידי אבא אחימאיר ואצ"ג לאחר מאורעות תרפ"ט, קבוצה שאין ספק כי עגנון היה מודע לקיומה.

הסיקריים נקטו שיטות של טרור אישי נגד הכובש הרומי, ראו בכניעה לקיסר משום חילול השם והעלו את החירות המדינית לדרגת עיקרון דתי עליון. נראה כי עגנון מבקש לעשות אנלוגיה ברורה בין אותם בריונים לבין לוחמי המחתרות שזינבו בכובש הבריטי ובערבים במאבק לחירות מדינית.

ברור שהשינוי שעשה עגנון בסיפור המיוחס לר' אדם מייצג ביטוי למציאות החדשה השונה בתכלית מהמציאות המרטירית והקורבנית בגלות, שבה לא יכולה היתה להתפתח ספרות בעלת אלמנטים עלילתיים כגון אלו. במציאות של אפריל 1948, לאחר הכרזת המדינה היהודית הריבונית ובעיצומה של מלחמת הקוממיות, יכול היה עגנון לכלול בסיפור בריונים הלוחמים באויביהם להגנת ריבונותם. עם זאת, בשל חוסר הוודאות שהכתיבה המציאות הביטחונית הקשה ובהיותו אדם אמוני, עשה זאת עגנון במרומו ובלי שוויתר על סיועה של השגחה גבוהה יותר, כפי שראינו.

השינויים האחרים שעשה עגנון בסיפור מבקשים לחדד את הפער בין החסידות וערכיה לבין הנהגתה הנעדרת-ערכים, אולי גם כדרך להבחין בין העם ואיכויותיו לבין מנהיגיו הדתיים והפוליטיים, ונראה שאף כרמו להעדרם בעת משבר. מעניין לראות כיצד היה מגיב עגנון בעניינים אלו לאירועים האקטואליים המתרחשים במדינת ישראל בימינו.

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל © כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ